

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVIII. Yüzyıl

CİLT 2

Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları
Kitap No: 53

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İskenderođlu
Nurullah Yıldız

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a
Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası
(Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl

Editörler
Ahmet Hamdi Furat
Nilüfer Kalkan Yorulmaz
Osman Sacid Arı

ISBN 978-975-2485-14-3

TC Kùltür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 40688

1. Baskı
İstanbul, Aralık 2018

Kitap Tasarım **Salih Pulcu**
Tasarım Uygulama **Recep Önder**

Baskı-Cilt **Seçil Ofset Matbaacılık**
Yüzyıl Mh. Matbaacılar Sitesi 4. Cadde No: 77
Bağcılar İstanbul
Sertifika No: 12068

444 1984

www.zeytinburnu.istanbul

18. Yüzyıl Osmanlı Tasavvufunda

Üç Velûd Müellif Sûfî:

Bursevî, Erzurûmî ve Müstakimzâde

Ali Namlı

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Özet

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti açısından genellikle gerileme dönemi olarak kabul edilir. Bu dönemde önemli toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti'nin siyâsî, askerî ve iktisadî gücü zayıflamış, bir takım ıslâhât teşebbüsleri istenen neticeyi vermemiş, içerideki karışıklıklar ve istikrarsızlıklar da gerilemeyi hızlandırmıştır. Yaşananlar kaçınılmaz olarak sosyal, ilmî ve kültürel bakımdan da tesirler meydana getirmiş, mesela medreselerin ıslâhı konusunda bazı teşebbüsler olmuştur. Tekkelerin de dönemin şartlarından bağımsız olarak düşünülmesi mümkün değildir. Ancak bu asırda zuhûr eden bunca celâl tecellisi yanında cemâl tecellîleri de eksik değildir. İşte bu tebliğde XVIII. Yüzyılda yaşayan ve Osmanlı tasavvuf tarihi içerisinde en çok eser veren velûd müelliflerden üç önemli isim üzerinde durulacaktır. Bu üç önemli mutasavvif İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), İbrâhim Hakkı Erzurûmî (ö. 1194/1780) ve Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin (ö. 1202/1788)'dir. Bu tebliğde onların faaliyetleri, eserleri, üzerinde yoğunlaştıkları konular, görüşleri ve tesirleri ana hatlarıyla ve mukayeseli olarak incelenip değerlendirilecek, böylece yaşadıkları asra ve sonrasına katkıları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Bursevî, Erzurûmî, Müstakimzâde, Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi.

Three Productive Sufi Authors In 18th Century Ottoman Sufism:

Bursawi, Erzurumi And Mustakimzhade

Abstract

The 18th century is generally accepted as the era of regression in Ottoman history. In this period, the power of the Ottoman State has declined in terms of

politics, military, and economics by losing some important territories. The state was not able to stop the regression despite some reformation. There were also some reforms in the lodges. In this paper three, most productive sufi authors in the 18th century will be studied. These three sufi masters are İsmâil Hakkı Bursevî (d. 1137/1725), İbrâhim Hakkı Erzurûmî (d. 1194/1780) and Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin (d. 1202/1788). These sufi authors will be studied and assessed their works in a comparative way.

Keywords: Tasawwuf, Bursavi, Erzurumî, Mustakimzâde, Ottoman Sufi Thought.

Giriş

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti açısından genellikle gerileme dönemi olarak kabul edilir. Bu dönemde önemli toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti siyâsî, askerî ve iktisadî gücünü kaybetmeye başlamış, bir takım ıslâhât teşebbüsleri istenen neticeyi vermemiş, içerideki karışıklıklar ve istikrarsızlıklar da gerilemeyi hızlandırmıştır. Yaşananlar kaçınılmaz olarak sosyal, kültürel ve ilmî bakımdan da tesirler meydana getirmiştir. Tekkelerin ve tekke mensuplarının dönemin şartlarından bağımsız olarak düşünülmesi de mümkün değildir. Ancak bu sırada yaşayan ve çok sayıda eser veren velûd müellif sûfîler bu alanda gerilemenin biraz daha geç başladığını ileri sürmeye imkân verebilir. Bu yüzyılda yaşayan ve geride çok sayıda eser bırakan müellif sûfîler arasında İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Abdülganî en-Nâblusî (ö. 1143/1731), İbrâhim Hakkı Erzurûmî (ö. 1194/1780), Abdullah Salâhî Uşşâkî (ö. 1197/1783) ve Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin (ö. 1202/1788) sayılabilir.

Bu çalışmada bu velûd sûfî müelliflerden üç önemli isim; Bursevî, Erzurûmî ve Müstakimzâde üzerinde durulacaktır. Onların yetiştirmeleri, faaliyetleri, eserleri, üzerinde yoğunlaştıkları konular, görüşleri ve tesirleri ana hatlarıyla ve mukayeseli olarak incelenip değerlendirilecek, çok eser vermelerinin sebepleri araştırılacak, yaşadıkları asra ve sonrasına katkıları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

A. Ömür

İsmâil Hakkı Bursevî 1063/1653'te Aydos'ta (Bulgaristan) doğmuş, 1137/1725'te Bursa'da vefât etmiş ve 72 yıl ömür sürmüştür.¹ İbrâhim Hakkı Er-

1 İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye*, İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291, s. 101, 107; a.mlf., *Risâletü'l-Hazarât*, Süleymaniye Ktp., Mih-

zurûmî 1115/1703'te Hasankale'de doğmuş, 1194/1780'de Tillo'da vefât etmiş ve 77 yıl ömür sürmüştür.² Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin 1131/1719'da İstanbul'da doğmuş, 1202/1788'de İstanbul'da vefât etmiş ve 69 yıl ömür sürmüştür.³

Üç müellifin de uzun ömür sürdükleri söylenebilir. Bu durumun onların çok eser vermelerine etki eden hususlardan birisi olduğu muhakkaktır.

B. Tahsil

Bursevî, tahsiline Aydos'ta Atpazârî Osman Fazlı Efendi (ö. 1102/1691)'nin halîfesi olan Ahmed Efendi'den dersler alarak başlamış, Edirne ve İstanbul'da tahsîlini devam ettirmiştir. On bir yaşında gittiği Edirne'de yedi yıl yine Atpazârî'nin halîfesi Seyyid Abdülbâki Efendi'nin yanında kalmış, kendisinden sarf, nahiv, mantık, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm, fenn-i âdâb, maânî, beyân ve tefsir gibi ilimlerden birçok eser ve risâle okumuştur. Atpazârî'nin başka bir halîfesinden fıkıh ve kelâm ile ilgili kitaplar okumuştur. İstanbul'da kendisine intisab ettiği (1083/1672) şeyhi Atpazârî Osman Fazlı Efendi'den fenn-i âdâb, kelâm ve ferâiz ilimlerini, şeyhi belâgat ilmi ile ilgili Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin *el-Mutavvel* adlı eserine hâşiyeler hazırladığı sırada *el-Mutavvel*'i, Şadrüşşerâ'nın (ö. 747/1346) fıkıh usûlüne dair *Tenkîhu'l-usûl* adlı eserini okumuştur. Ayrıca pek çok eseri mütâlâa ederek kendisini yetiştirmiştir. Tekke dışından da dersler almış, Kurrâ Mehmed Efendi (ö. 1134/1722)'den tecvîd ilmi, bazı hocalardan Farsça dersleri almıştır. Meşhur

rişah Sultan, nr. 189, vr. 166^b; Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001, s. 34, 112, 113, 114. (Ömür miladi takvime göre hesaplanmıştır.)

2 İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *Ma'rifetnâme*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330, s. 514; Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi*, İstanbul 1961, s. 8, 221; Mesih İbrahimhakkioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul: Tatlıdil Matbaası, 1973, s. 11, 183-184; Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1992, s. 19, 20-24; Uğur İbrahimhakkioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ve Zâkir Bey*, Ankara 1998, s. 15, 26. (Ömür miladi takvime göre hesaplanmıştır.)

3 Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Mecelletü'n-Nisâb*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628, vr. 119^a; a.mlf., *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, s. 216; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, "Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi", Müstakimzâde'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinin başında neşreden giriş, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, s. 5, 14; Ahmet Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb'ı*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991, s. 5, 30-31. (Ömür miladi takvime göre hesaplanmıştır.)

şairlerin Farsça dîvanlarını ve ayrıca bazı eserleri mütâlaa edip incelemiştir. Meşhur hattat Hâfız Osman (ö. 1110/1698)'dan hüsn-i hat meşketmiştir.⁴

Erzurûmî'nin ilk hocası babası Derviş Osman Efendi ve Erzurum'da Sarı Gümrükçü Derviş Efendi'dir.⁵ Dokuz yaşında iken amcası Ali tarafından babasının yanına Tillo (Aydınlar)'ya götürülen İbrâhim Hakkı orada iyi bir eğitim görmüş; Arapça, Farsça ve Türkçe'ye lâyıkıyla hâkim olmuş ve bu üç dilde şiir yazacak seviyeye ulaşmıştır.⁶ On yedi yaşında iken babasının vefâtı üzerine Tillo'dan Erzurum'a dönmüştür (1132/1720).⁷ Sekiz yıl Erzurum'da kalan İbrâhim Hakkı'nın Dâru's-safâ Medresesi'nde ders okuduğu ve Erzurum müftüsü şair Hâzık Mehmed Efendi'den dersler aldığı belirtilmektedir.⁸

Müstakimzâde, müderris olan babası Mehmed Emin Efendi (ö. 1164/1750)'den başka Fâtih Camii imamı Seyyid Yûsuf Efendi, Hayâtîzâde Mustafa Efendi (ö. 1160/1747), Yemliha Hasan Efendi, Babadağlı Süleyman Efendi (ö. 1159/1746), Hâfız Mehmed Efendi (ö. 1173/1759), Seyyid Muhammed Hâkim Efendi (ö. 1184/1770), İbrâhim Hanîf Efendi (ö. 1189/1775), Abbas Vesîm Efendi (ö. 1175/1761), Şeyh Mehmed Sâlih Efendi (ö. 1173/1759), Mehmed Emin Tokadî (ö. 1158/1746) (Buhârî okutma icâzeti), Fındıkzâde İbrâhim Efendi (ö. 1165/1751) ve Kâtibzâde Mehmed Refî' Efendi (ö. 1183/1769) (ta'lik meşketti), Yûsufzâde Abdullah Hilmî Efendi (ö. 1167/1753), Seyyid Hakîmâ, Eğrikapılı Mehmed Râsim (sülûs ve nesih meşketti), Dedezâde Seyyid Mehmed Efendi gibi devrinin birçok ilim ve sanat adamından istifâde etmiştir.⁹

Üç müellif de iyi bir eğitim almıştır. Tekke muhitinde yetiştikleri halde ilim öğrenmek için iyi bir vasat bulmuşlardır. Bursevî Edirne'de ve İstanbul'da, Erzurûmî Tillo'da tekkede ve tekke mensupları arasında ilim tahsil etmiştir. Şeyhlerinin bazı âlet ilimleri ve dînî ilimlerle meşgul oldukları ve ders verdikleri dikkat çekmektedir. Mesela Müstakimzâde, şeyhi Mehmed Emin Tokadî'den Buhârî okutma icâzeti de almıştır. Bu durum tekkelerin özellik-

4 İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fî bâbî'r-ricâl*, thk. Ramazan Muslu-Ali Namlı, Dımaşk: Dâru Ninawa, 2011, I, 201, II, 79-80; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 36-39.

5 Erzurûmî, *Ma'rifetnâme*, s. 515, 516; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 13, 31; Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 32; Altıntaş, *a.g.e.*, s. 20, 27-31.

6 Erzurûmî, *Ma'rifetnâme*, s. 516; Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 41-42; Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1980, s. 14.

7 Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 44; Uğur İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 21.

8 Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 32-33; Kerim Kara, "Biyografi", *Ma'rifetnâme*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2011, I, 25.

9 Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 216; İbnü'l-Emin, *a.g.m.*, s. 6-8.

le dînî ilimlerin de öğrenildiği, öğretildiği ve zaman zaman medreselerin fonksiyonunu da üstlenen mekânlar haline geldiğine örnek olarak zikredilebilir. Nitekim Bursevî'nin şeyhi Atpazârî Osman Fazlı Efendi'den naklettiği, dönemin tekke ve medreselerinin durumunu ve seviyesini de ortaya koyan sözleri şu şekilde özetlenebilir:

Eskiler zâhirî (resmî) ilimleri tahsîl edip tamamlayana kadar medreseye devam ederlerdi. Ondan sonra kendilerini ilim-amel, sûret-ma'nâ, şerâat-hakikat bakımından kemâle erdirmek için kâmil ve fazilet sâhibi şeyhlerden birinin hankâhına giderlerdi. Hankâhlarda zâhirî ilimler öğretilmez, medreselerde bâtinî ilimler müzâkere edilmezdi. Hankâh ehli ilim ve tahsîl sâhibi olup ders almaya ve öğrenmeye ihtiyaçları kalmayan kimselelerdi. Şimdi ise iş cehâlete döndü. Hankâhta hayır, medresede ilim kalmadı. Bu sebeplerdir ki Allah Teâlâ beni önce ilm-i zâhiri öğretmekle dîni ihyâya sevk etti. İlk olarak zâhirî ilimleri öğrenmek istemeyen hiçbir sûfîyi kabûl etmem. Ümmî olan kimseyi halîfe tâyin etmem. Ancak ilmihâlî tam olarak öğrettikten sonra, hiç olmazsa Türkçe kitaplardan aradığı hükmü bulabilme melekesi kazanınca halîfe tâyin ederim. Maksud ilimdir.¹⁰

Üç müellifin de buldukları tekke muhâtinde eksik kalan tahsillerini dışarıdaki hocalardan istifâde yoluyla tamamlamaya gayret ettikleri görülmektedir. Üçü de medeniyetimizin üç ana dili olan Türkçe, Arapça ve Farsça'yı okuyup yazacak ve eser verecek seviyede öğrenmiştir. Bursevî ve Müstakimzâde zamanın önemli üstatlarından hüsn-i hat dersi de almıştır. Hüsn-i hattın bir rızık kapısı olmasından başka çok eser kaleme alan müellifler olmaları bakımından ellerinin işlek olmasına da katkı sağladığı muhakkaktır.

Üç müellifin tahsil hayatında İstanbul'un ayrı bir yeri vardır. İlmiye sınıfına mensup bir aileden gelen Müstakimzâde İstanbul'da doğup büyümesi sâyesinde pek çok hocaya ulaşma ve onlardan istifâde imkânı bulmuştur. Bursevî'nin tahsil hayatının önemli bir bölümü İstanbul'da geçmiştir. Erzurûmî İstanbul'a iki defa gelmiş, belli sürelerle kalmış, saray kütüphanesi de dâhil olmak üzere İstanbul'un ilim ve kültüründen faydalanma imkânı bulmuştur. Meşhur eseri *Ma'rifetnâme*'nin şekillenmesinde bunun önemli bir etkisi olduğu kabul edilmektedir.

C. Mürşid-Tarîkat

Bursevî, Celvetiyye tarikatına mensuptur. Mürşidi "Kutup Osman" diye de tanınan Atpazârî Osman Fazlı Efendi (ö. 1102/1691)'dir. Bursevî şeyhinin

10 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, I, 182-183.

hayatı, eserleri, şahsiyeti ve görüşleri hakkında *Tamâmü'l-feyz fî bâbî'r-ri-câl* adlı biyografik eserinde ayrıntılı bilgiler vermiştir.¹¹ Celvetiyye tarikatının kurucusu Aziz Mahmûd Hüdâyî ve onun şeyhi Mehmed Muhyiddin Üftâde'nin de Bursevî üzerinde tesiri büyüktür.¹² Bursevî'ye göre *şeyh-i ekber* Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve *şeyh-i kebîr* Sadreddîn Konevî'dir. Şeyhi Atpazârî ile birlikte bu üçü *şüyûh-i selâse*dir. Bursevî'nin tasavvuf anlayışının vahdet-i vücûd ekolüne bağlı bu üç şahıs etrafında şekillendiği söylenebilir.¹³

Erzurûmî'nin tasavvufa yönelmesinde babası Derviş Osman Efendi'nin şahsiyetinin etkisi büyüktür. Nitekim babasının da şeyhi olan İsmâil Fakîrullah'a (ö. 1147/1734) intisab etmiştir. Erzurûmî *Ma'rifetnâme*'de şeyhinin kendisine "Bizim tarîkımız üveysîdir." dediğini naklediyor.¹⁴ Ancak başka bir delil olmadan şeyhinin üveysî olması kendisinin de üveysî olduğu anlamına gelmez. Erzurûmî'nin Kâdiriyye, Nakşibendiyye, Üveysiyye/Veysiyye ve hatta tarîk-ı fenâ isimli kendisine mahsus bir tarîkata mensup olduğu ileri sürülmüştür.¹⁵ Erzurûmî'nin bazı fermanlarda "meşâyih-i kibâr-ı Nakşibendiyye'den" olduğunun belirtilmesi¹⁶, *Ma'rifetnâme*, *İrfânîyye* ve *Mecmûatü'l-maânî* gibi eserlerinde hep Nakşibendiyye'yi övmesi, uzun uzadıya bu tarîkattan ve esaslarından bahsetmesi onun Nakşibendiyye'ye mensup olabileceği kanaatini güçlendirmektedir.

Müstakimzâde, ilk şeyhi İszâde Mehmed Sâlih Sahvî (ö. 1173/1759) vâsıtasıyla Halvetiyye tarikatının Şemsiyye şubesine intisâb etmiştir. Esas mür-

11 Eserle ilgili Ramazan Muslu ve Ali Namlı tarafından iki ayrı yüksek lisans tezi hazırlanmış ve eserin metni tahkik edilmiştir (*İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-feyz Adlı Eseri, Birinci ve İkinci Kısım*, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994).

12 Bk. Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hüdâyî'ye Bakışı", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu "Aziz Mahmud Hüdayî"*, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Üsküdar-İstanbul, 20-22 Mayıs 2005, II, 329-338.

13 Bk. Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, I, 110-137; a.mlf., *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 282-299; Ali Namlı, "Bursevî'de Konevî İzleri", II. *Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2014, s. 175-180; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Akli Düşünce*, İstanbul 2015, VIII, 927-930.

14 İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1330, s. 524.

15 Bu konuyla ilgili farklı değerlendirmeler ve tartışmalar için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 33; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 3-4, 71; Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 191-192; Altıntaş, *a.g.e.*, s. 26-27; Mustafa Çağrırcı, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 307; Hayrettin Karadeniz, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*, Doktor tezi, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 20-22; Kara, *a.g.m.*, I, 54-56.

16 Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 188, 190.

şidi Mehmed Emin Tokadî (ö. 1158/1745) vâsıtasıyla Nakşibendiyye-Müceddidiyye'ye mensuptur. Yazdığı bir takrizde “en-Nakşibendî, el-Kâdirî, el-Halvetî, eş-Şâzelî” nisbelerini kullanarak mensup olduğu tarikatları bu şekilde zikretmiştir.¹⁷ Şeyhi Mehmed Emin Tokadî'nin Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Şâzeliyye gibi tarikatlardan da icâzetli olduğu bilinmektedir.¹⁸

D. Yaşadıkları Yerler

Bursevî, 1063/1653'te Aydos'ta (Bulgaristan) doğdu. On bir yaşında Edirne'ye, yedi yıl sonra 1083/1672'te İstanbul'a gitti ve üç yıl orada kaldı. Edirne'de Abdülbâkî Efendi'nin, İstanbul'da şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi'nin dergâhında hem zâhirî ilimleri tahsil etti, hem de tasavvufî terbiye gördü. 1086/1675 yılında şeyhi tarafından hilâfet verilerek vaaz ve irşâd vazifesinde bulunmak üzere Üsküp'e gönderildi. Yine şeyhi tarafından halife olarak gönderildiği o civardaki Köprülü (Veles)'de on dört ay, Ustrumca (Strumica)'da otuz ay kaldıktan sonra Bursa'ya halife tayin edildi (1096/1685). 1102/1691'de vefat eden şeyhinin yerine postnişin oldu. 1126/1714'da gittiği Tekirdağ'da, 1129/1717'da gittiği Şam'da ve 1132/1720'de gittiği Üsküdar'da yaklaşık üçer yıl ikamet ettikten sonra 1135/1723'te tekrar Bursa'ya dönmüş ve 1137/1725'te vefat etmiştir.¹⁹

Erzurûmî, 1115/1703'te Erzurum Hasankale'de dünyaya geldi. Dokuz yaşında Tillo'ya götürüldü. Burada hem babası Derviş Osman Efendi'nin hem de şeyhi İsmâil Fakîrullah'tan ilim ve irfan tahsil etti. On yedi yaşındayken babasının vefatı (1132/1720) üzerine Erzurum'a döndü. Sekiz yıl kadar kaldığı Erzurum'da ilim tahsiline devam etti. 1141/1728'de Tillo'ya gitti ve şeyhi İsmâil Fakîrullah'ın vefatına (1147/1734) kadar onun yanında ve hizmetinde bulunduktan sonra Erzurum'a döndü. Hac ve İstanbul seferleri dışında uzun müddet Erzurum'da ve Hasankale'de kaldı. 1177/1763'te yine Tillo'ya gitti. İkinci defa gittiği hac dönüşü bir müddet Tillo'da kaldıktan sonra Erzurum'a döndü. 1181/1768'de çıktığı hac seferi dönüşünde Erzurum ve Hasankale'de üç yıl kadar kaldıktan sonra Tillo'ya gitti ve 1194/1780'de orada vefat etti.²⁰

17 İbnü'l-Emin, *a.g.m.*, s. 8-9.

18 Bk. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, II, 35-36; H. İbrahim Şimşek, *Mehmed Emîn-i Tokadî: Hayatı ve Risâleleri*, İstanbul 2005, s. 23-24.

19 Geniş bilgi için bk. Namılı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 33-114.

20 Bk. Erzurûmî, *Ma'rifetnâme*, s. 514, 516; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 8-9, 22-41 221-222; Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 11, 41-42, 44, 47, 48, 101-102, 124, 129, 134, 183-184; Altıntaş, *a.g.e.*, s. 19-25; Diclehan, *a.g.e.*, s. 13-18; Uğur İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 15-26; Mustafa Çağrırcı, *a.g.m.*, XXI, 305-306; Karadeniz, *a.g.e.*, 5-11.

Müstakimzâde, 1131/1719'de İstanbul'da dünyaya gelmiş, ömrünün tamamını İstanbul'da geçirmiş ve uzun hastalıklardan sonra 1202/1788'de vefat etmiştir.²¹

İkamet ettikleri yerler bakımından üç müelliften en hareketli ve en çok mekân değiştiren Bursevî olmuştur. Erzurûmî de hareketli bir ömür geçirmekle birlikte bu Hasankale, Erzurum ve Tillo arasında gidip gelmek şeklinde gerçekleşmiştir. Müstakimzâde hayatı boyunca İstanbul'da ikamet etmiştir. Bu durumun onu yolculuk ve meşakkatlerinden, yeni yerlere taşınma, yerleşme ve alışma gibi sebeplerle vakit kaybetmekten kurtardığı, dolayısıyla da onun çok sayıda eser vermesinde etkili olduğu düşünülebilir. Ancak çok yer değiştirmelerine rağmen Bursevî ve Erzurûmî de çok eser kaleme aldıklarına göre, ömür boyunca yalnız bir şehirde ikamet etmenin, bu konuda tek başına belirleyici bir etkisinden söz edilemez.

E. Sefer-Seyahat

Bursevî, Üsküp ve civarında ikamet ettiği sırada değişik vesilelerle zaman zaman İstanbul'a (1092/1681) ve Edirne'ye (1095/1684, 1096/1685) gitmiş ve şeyhini ziyaret etmiştir. Bursa'ya halife tâyin edildikten sonra şeyhini beş defa İstanbul'da (1097/1686, 1098/1687 1099/1688, 1100/1689 1101/1690) ve son olarak şeyhinin vefatından kısa süre önce Kıbrıs'ta (1102/1690) ziyaret etmiştir. Kıbrıs'a gidip Bursa'ya dönmesi beş aydan fazla sürmüştür. II. Mustafa zamanında Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın davetiyle askere vaaz ve nasihat etmek üzere 1107/1695 ve 1108/1696 yıllarında düzenlenen I. ve II. Avusturya seferlerine iştirâk etmiştir. 1111/1700 ve 1122/1710 yıllarında iki defa haccetmiş, her iki hac seferi de bir yıldan fazla sürmüş, özellikle İstanbul ve Kahire gibi önemli merkezlerde birkaç ay kalmış, Haremeyn'de aylarca mücâvir olmuştur. Bütün bu seferleri Bursevî'ye çok farklı çevrelerle temas kurma imkânı da sağlamıştır.²²

Erzurûmî, üç defa hacca gitmiştir. İlk olarak 1150/1738'de hac seferine Erzurum'dan çıkmış ve oraya dönmüştür. 1177/1764'te şeyhinin oğlu Mustafa Fânî ile birlikte Tillo'dan çıktığı ikinci hac seferinde Halep, Şam ve Kudüs'e uğramış, yine Tillo'ya dönmüştür. Üçüncü hac seferine 1181/1768'de Erzurum müftüsü Şeyh Mustafa Efendi ile çıkmış, gidişte ve dönüşte Şam'a uğramış, tekrar Erzurum'a dönmüştür. 1160/1747 ve 1168/1755 yıllarında iki

21 Bk. Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 216; İbnü'l-Emin, *a.g.m.*, s. 3-15; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 168-169; Yılmaz, *a.g.e.*, 3-32.

22 Geniş bilgi için bk. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 45-114.

defa İstanbul'a gitmiştir. İlk seferinde aylarca kaldığı İstanbul'da Sultan I. Mahmud ile de görüştüğü ve saray kütüphanesinde çalışmasına izin verildiği bilinmektedir. İkinci seferinde İstanbul'da daha uzun süre kaldığı, burada yaptığı araştırma ve incelemelerin *Ma'rifetnâme* başta olmak üzere eserlerinin teşekkülüne katkı sağladığı ifade edilmektedir.²³

Müstakimzâde, 1158/1745'te şeyhi Mehmed Emin Tokadî'nin ve yirmi gün sonra da annesinin vefatı üzerine çok üzülmüş, kendisine iyi gelir düşünceyle Bursa'ya gitmiş ve daha sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür.²⁴

Sırasıyla en çok yolculuk yapan Bursevî, sonra da Erzurûmî olmuştur. Müstakimzâde ise bir defa Bursa seferi dışında İstanbul'dan ayrılmamıştır. Üç müellifin ikamet ettikleri yerlerle ilgili ortaya çıkan durumun benzeri sefer ve seyahat konusunda da görülmektedir. Dolayısıyla aynı değerlendirme bu konuda da geçerlidir.

F. Meşguliyet-Medeni Durum

Bursevî, irşad, vâizlik ve belli dönemlerde tadrîs ile meşgul olmuştur. En az beş defa evlenmiş, dünyaya gelen on sekiz çocuğundan ikisi hariç hepsi küçük yaşta vefat etmiştir.²⁵

Erzurûmî, imam-hatiplik, irşâd ve tadrîs ile meşgul olmuştur. Beş defa evlenmiştir. Kaynaklarda sekiz çocuğunun ismi geçmektedir.²⁶

Müstakimzâde, ecdâdı gibi müderris olmayı arzu etmiş, dostlarının da teşvik ve ısrarı ile müderrislik imtihanına girmiş, ancak seyrek sakallı olması sebebiyle başarısız sayılmıştır. İki yıl sonra yapılan imtihanında mümeyyiz tayin edilen kendi hocası şeyhu'l-kurrâ ve Buhârî şârihi olan Yûsufzâde Abdullah Efendi, imtihana tekrar girmesi için haber göndermişse de Müstakimzâde gitmemiştir. Daha sonra kendisine teklif edilen vazifeleri de kabul etmemiştir. Müstensihlik yaparak geçinmiş ve hiç evlenmemiştir. İbnü'l-Emin onun hiç evlenmemesinin, birçok önemli ve faydalı eser vücu-

23 Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 41-42, 221; Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 49, 56-57, 78-80, 108, 124-129; Altıntaş, *a.g.e.*, s. 23-24, Diclehan, *a.g.e.*, s. 15-17; Uğur İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 22-23, 25; Karadeniz, *a.g.e.*, 8-10; Kara, *a.g.m.*, I, 27, 29-32, 34, 36.

24 İbnü'l-Emin, *a.g.m.*, s. 11.

25 Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 42, 43, 48, 53-54, 115-119; 175, 219.

26 Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 48-52, 56, 57, 62, 106-107, ayrıca kitabın sonundaki şecereye bk.; Altıntaş, *a.g.e.*, s. 22; Diclehan, *a.g.e.*, s. 15-18; Uğur İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 22-25; Karadeniz, *a.g.e.*, s. 8-9; Kara, *a.g.m.*, I, 27, 29, 31, 33, 34, 35.

da getirmesinin gerçek âmillerinden sayılabileceğini söyler. Ömrünü fakr u zarûret içinde geçirmiş, âhir ömründe değişik hastalıklara tutulmuş ve evinden çıkamaz hale gelmiştir.²⁷

Bursevî ve Erzurûmî'nin benzer meşguliyetleri, çok sayıda evlilikleri ve çocukları olmuştur. Müstakimzâde ise hayatını ilme adanmış ve hiç evlenmemiştir. Bu konuların da tek başına telif hayatını etkilemediği söylenebilir.

G. Eserleri

Çok eser veren müelliflerin eserlerinin sayısı ve tespiti konusunda karşılaşılan güçlükler ve problemler incelediğimiz üç müellif hakkında da geçerlidir. Hacmi çok küçük bazı risâlelerin ve mecmûalarda yer alan bazı bölümlerin müstakim eser sayılıp sayılmaması, benzer ve birden fazla ismi olan eserlerin karıştırılması, kayıp eserler, yanlış isnadlar, kütüphane kayıtlarında yapılan hatalar ve benzeri hususlar bu müelliflerin eserlerinin sayısı hakkında ihtilafa düşülmesinin başlıca sebepleri arasında sayılabilir. Biz üzerinde durduğumuz üç müellifin eserlerinin sayısı hakkında önemli kaynaklarda ve araştırmalarda varılan sonuçları dikkate alacağız.

Bursevî, 120'den fazla eser vermiştir. Vefatından yaklaşık bir yıl önce tamamladığı *Kitâbü'n-Netîce*'de on beş eserinin adını zikrettikten sonra bunlardan başka yüzden fazla kitap ve risâlesinin bulunduğunu, çoğunun ise tasavvuf ilmine dair olduğunu belirtir.²⁸ Ayvansarâyî altmış sekiz²⁹, Hocazâde Ahmed Hilmi elli³⁰, Mehmed Şemseddîn 115³¹, Bursalı Mehmed Tâhir 105 ve 106³², Hüseyin Vassâf 133 ve 134³³, Mehmed Ali Aynî 134³⁴ eserden oluşan listeler vermişlerdir. Sâkıb Yıldız Bursevî ve meşhur tefsîri *Rûhu'l-beyân* hakkında hazırladığı doktora tezinde Bursevî'nin 120 eserini sıralamış³⁵, tezinin müsvedde hâlindeki yayımlanmamış tercümesinde ise değişiklikler yaparak sayıyı 127'ye çıkarmış, daha sonra bazı eserleri iptal

27 Bk. İbnü'l-Emin, *a.g.m.*, s. 12-14, 16, 18, 20; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 21-29, 40-41, 55.

28 Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, İstanbul 1997, II, 339

29 Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, İstanbul 1281, II, 206-207.

30 Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, İstanbul 1325, s. 143-145.

31 Mehmed Şemseddîn, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları)*, haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa 1997, s. 183-185.

32 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 29-30; a.mlf., *Mevlânâ eş-Şeyh İsmâil Hakkı el-Celvetî*, s. 5-9.

33 Hüseyin Vassâf, *Kemâlnâme-i Hakkî*, s. 39-43; a.mlf., *Sefîne-i Evliyâ*, III, 52-54.

34 Mehmed Ali Aynî, *Türk Azizleri*, İstanbul 1944, s. 238-257.

35 Sâkıb Yıldız, *Exégète Turc Ismâ'il Haqqî Burûsawî, Sa Vie, Ses Oeuvres et La Méthode dans son Tafsîr Rûh al-Bayân*, L'Université de Sorbonne, Paris 1972, s. 178-313.

ederek sayıyı 11'e düşürmüştür.³⁶ Ali Namlı tarafından hazırlanan doktora tezinde ise Bursevî'nin kayıp eserleri de dikkate alınarak 120-130 kadar eseri olduğunun söylenebileceği sonucuna varılmıştır.³⁷

Bursevî eserlerini esas olarak Arapça ve Türkçe olarak kaleme almış, Farsça'yı da maharetle kullanmıştır. Tefsir, hadis, fıkıh, akaid ve kelam, tasavvuf, edebiyat, vaaz ve hutbe gibi alanlarla ilgili eserler vermiştir. En meşhur eseri *Rûhu'l-beyân* adlı tasavvufî tefsîridir. Beyzâvî tefsîrinin baş tarafına ve Amme cüzüne ta'lîka ve şerhi, bazı sûre ve âyetlerin müstakil tefsîri, seçme âyetlerin tefsîrinden oluşan tefsir mecmûaları da vardır. İbn Hacer'in (ö. 852/1449) hadis usûlüne dâir *Nuhbetü'l-fiker*'ini, İmâm Nevevî'nin (ö. 676/1277) kırk hadisini, bazıları risâle hâlinde, bazıları ise mecmûa ve vâridât türü eserlerinde pek çok hadîsi şerh etmiştir. Fıkıhla ilgili eserleri genellikle ibâdet ve ilmihal konularıyla ilgilidir. Eserlerinin önemli bir bölümünü *Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridât-ı Kübrâ)* ve *Kitâbü'n-Netîce* gibi vâridât ve şerhlerini konu edinen tasavvufa dâir eserleri oluşturur. Bir kısmı devlet ricâlinden olan dost ve ahbabları adına yazıp ithaf ettiği tuhfeye türü eserleri de az değildir. Attâr'ın (ö. 618/1221) *Pendnâme*'si, Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî*'sinin ilk 738 beyti, Yazıcızâde'nin (ö. 855/1451) *Muhammediyye*'si gibi meşhur klasik eserlere geniş şerhler hazırlamış; Yunus Emre (ö. 720/1320), Hacı Bayram-ı Velî (ö. 833/1430) ve diğer bâzı şâirlerin şiirlerini şerh etmiştir. *Dîvan (Fütûhât-ı Burûseviyye)* ve *Mî'râciyye* gibi manzum eserlerinin dışında özellikle mecmûalarında ve diğer mensur eserlerinin içinde kendisinin ifâdesiyle 10.000'den fazla manzumesi vardır.³⁸

Erzurûmî, eserlerinden beşini “ana eserler (usûl)”, onunu ise “evlât eserler (furû’)” olarak ikiye ayırmış, bu eserleri yazıldıkları tarihlerle beraber sıralamıştır. Ana eserler *Dîvân / İlahînâme* (1168/1755), *Ma'rifetnâme* (1170/1757), *İrfâniyye* (1174/1761), *İnsâniyye* (1176/1763), *Mecmûatü'l-maânî* (1178/1765) adlı eserleridir. Evlat eserler ise *Tuhfetü'l-kirâm* (1180/1766), *Nuhbetü'l-keâm* (1182/1768), *Meşâriku'l-yûh* (1185/1771), *Sefînetü'n-Nûh* (1187/1773), *Kenzü'l-fütûh* (1188/1774), *Defînetü'r-rûh* (1189/1775), *Rûhu'ş-şürûh* (1190/1776), *Ülfetü'l-enâm* (1190/1776), *Urvetü'l-İslâm* (1191/1777) ve *Hey'etü'l-İslâm* (1191/1777) adlı eserleridir.³⁹

36 Sâkıb Yıldız, *Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkı*, s. 189-378.

37 Namlı, *İsmâ'il Hakkı Bursevî*, s. 162, 165-213.

38 Namlı, *İsmâ'il Hakkı Bursevî*, s. 163-164, 213-219.

39 Bk. Erzurûmî, *Meşâriku'l-yûh*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr. 3381, vr. 93^b; a.mlf., *Mecmûatü'l-İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 352, vr. 340^{a-b}; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 48-51; 221-222, Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s. 71-73; Altıntaş, *a.g.e.*, s. 31-36; Karadeniz, *a.g.e.*, s. 20-22.

İbrâhim Hakkı'nın *Lübbü'l-kütüb* gibi derleme eserlerini, yukarıda sayılan kitaplarının içinde yer alan bazı bölümleri ve küçük risâlelerini müstakil eser olarak saymadığı anlaşılmaktadır. İbrahim Hakkı hakkında yapılan çalışmalarda, bazı yanlışlıklara ek olarak büyük kitaplarının bölümlerinin ve ihtiva ettikleri küçük risâlelerin de müstakil eser kabul edilmesinden dolayı eser sayısı daha fazla gösterilmiştir. Nitekim Bağdatlı İsmâil Paşa onun otuz iki⁴⁰, Bursalı Mehmed Tâhir otuz dokuz⁴¹, torunlarından Celâlettin Toprak elli dört⁴², Ramazan Muslu ise yetmiş üç⁴³ eserini sıralamıştır. Hayrettin Karadeniz ise İbrahim Hakkı'nın kendisinin saydığı on beş esere *Lübbü'l-kütüb*'ü de ekleyerek onun on altı kitabını ve otuz yedi risâlesini, toplamda ise elli üç eserini sıralamış, muhtevaları, baskıları ve yazma halinde olanların buldukları kütüphaneler hakkında bilgi vermiştir.⁴⁴

Eserlerinin çoğu Türkçe'dir. Arapça ve Farsça'yı da maharetle kullanmıştır. Eserlerini telif, tercüme, nazîre, iktibas, seçme ve derleme yoluyla meydana getirmiştir. En tanınmış eseri *Ma'rifetnâme* çok yönlü ve ansiklopedik bir eserdir. Esas konusu ma'rifet olan eser insanın, birinci bölümde dış âlemi, ikinci bölümde kendisini/nefsini, üçüncü bölümde ise mâsivâyı tanımmasını ve ondan ayrılıp ma'rifetullahı ve ilâhî yakınlığa ulaşmasını amaçlamaktadır. Bunun için kitapta eski kozmografya, âlemin yaratılışı ve özellikleri, eski ve yeni astronomi, coğrafya, biyoloji, fizyoloji, anatomi, ilm-i kıyâfet, psikoloji gibi ilimlerin konularından bahsedildikten sonra dînî ve tasavvufî konulara geçilmiştir.

Müstakimzâde, 130 kadar eser vermiştir. Kendisi *Tuhfe-i Hattâtîn*'de "Bu fakîrin kebîr u sağîr âsâr-ı adîdesi seksen kadar olup" der.⁴⁵ Bu sayının onun bu satırları yazdığı vakte kadar kaleme aldığı eserlerin sayısını gösterdiği açıktır. Müstakimzâde'nin hattıyla yazılan İmam Muhammed Ma'sûm'un *Mektûbât*'ının birinci cildinin başındaki terceme-i hâlinde "Seksenden ziyâde âsâr-ı celîleleri vardır." ifâdesinin geçtiğini İbnü'l-Emîn'den öğreniyoruz.⁴⁶ Bursalı Mehmed Tâhir onun altmış altı⁴⁷, Hüseyin Vassâf ise elli

40 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, İstanbul 1951, I, 39-40.

41 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 33-36

42 Bk. Celâlettin Toprak, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakirullah*, Lisans tezi, Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1975.

43 Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 413-418.

44 Karadeniz, *a.g.e.*, s. 22-52.

45 Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 44 (dipnotun sonunda).

46 İbnü'l-Emin, *a.g.m.*, s. 29.

47 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 168.

iki eserini⁴⁸ zikreder. Cevdet Paşa onun yüz cildten fazla eseri olduğunu belirtir.⁴⁹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal ise genel ve özel kütüphanelerde arayıp bulduğu büyük-küçük eserlerinin sayısının 136 olduğunu söyler. Ancak o bu sayıya bir sayfalık risâleleri de dâhil etmiştir.⁵⁰ Ahmet Yılmaz Müstakimzâde ve *Mecelletü'n-Nisâb* hakkında hazırladığı doktora tezinde, kütüphanelerde nüshalarını tespit edebildiği irili ufaklı 124 eserini, nüshası tespit edilemeyen on eserini saymıştır.⁵¹ Ramazan Muslu'nun hazırladığı liste ise 125 eserden oluşmaktadır.⁵²

Telif, şerh ve tercüme türlerinde eserler veren Müstakimzâde'nin eserlerinin çoğu Türkçe'dir. Arapça ve Farsça yazdığı ya da bu dillerden Türkçe'ye tercüme ettiği eserler de vardır. Ömrünün neredeyse kırk yılını eserlerini kaleme almakla geçiren Müstakimzâde dîni, edebî, tasavvufî, ahlâkî ve felsefî konularda eserler vermiştir. En meşhur eserleri İslâm dünyasında yetişen meşhur şahsiyetlerin kısa biyografilerine dâir *Mecelletü'n-nisâb*, Osmanlı şeyhülislâmları hakkındaki *Devhatü'l-meşâyih* ve meşhur hattatlarla ilgili *Tuhfe-i Hattâtîn* gibi biyografik eserleridir. Tasavvufî eserleri arasında İmâm-ı Rabbânî ve oğlu Muhammed Ma'sûm'un *Mektûbât*'larının tercümesi olan *Terceme-i Mektûbât-ı Kudsiyye*, *Tuhfetü'l-merâm*, *Şeriat-i tarikat*, *Akâdetü's-sûfiyye*, *Nusret-i Mübtedî*, *Risâle-i Tâciyye*, *Risâle-i Melâmiyye-i Şüttâriyye*, *Şerh-i Vird-i Settâr*, *Hulâsatü'l-Hediyye* gibi eserleri sayılabilir. Mürettep dîvanı olmasa da eserlerinde dağınık vaziyette pek çok manzûmesi vardır. Ayrıca pek çok kasîde, rubâî ve beyti tercüme ve şerh etmiştir. Hz. Ali'ye nisbet edilen *Nehcül-belâğa* adlı eseri nazmen Türkçe'ye tercüme ve Türkçe olarak şerh etmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe olarak hazırlanmış ansiklopedik bir sözlük olan *Terceme-i Kânûnü'l-edeb*, *el-İstılâhâtü'ş-şi'riyye* ve *Durûb-ı Emsâl* adlı eserleri önemli edebî eserleri arasında zikredilebilir.⁵³

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada XVIII. yüzyılda yaşamış, tekke mensubu ve çok sayıda eser veren üç önemli simayı; İsmâil Hakkı Bursevî, İbrâhim Hakkı Erzurûmî

48 Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, II, 47-48

49 Ahmed Cevdet, *Târîh-i Cevdet*, IV, 237.

50 İbnü'l-Emin, *a.g.m.*, s. 29 (İbnü'l-Emin bu yazmanın Hamîdiyye Kütüphanesi, nr. 124'te olduğunu belirtir).

51 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 75-169.

52 Muslu, *a.g.e.*, s. 256-258.

53 İbnü'l-Emin, *a.g.m.*, s. 33-82; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 53, 59, 67-69, 75-169; a.mlf., "Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin", *DİA*, XXXII, 114-115.

ve Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'i çeşitli yönlerden ele alarak mukayeseli olarak incelemeye, benzer ve farklı yönlerini ortaya çıkarmaya, bu durumun onların çok sayıda kalıcı esere imza atmalarına nasıl etki ettiğini tespit etmeye çalıştık.

Çok sayıda eser veren tekke mensubu müellifler olmalarından başka diğer ortak yönlerinden birisi ömürlerinin uzun olmasıdır. Tekke muhitinde yetişmelerine rağmen gerek buldukları muhitten, gerekse başka ilim muhitlerinden istifade ederek iyi bir eğitim almışlar ve kendilerini iyi yetiştirmişlerdir. İncelediğimiz örneklerden hareketle bu dönemde -en azından tekkelerin bir bölümünde- sadece nefis terbiyesi ile değil dinî ilimlerle, hatta Erzurûmî örneğinde olduğu gibi müsbet ilimlerle meşgul olmak için uygun bir vasat bulunduğu, tekkelerin yer yer medreselerin fonksiyonlarını da üstlendiği söylenebilir. Üç müellif de medeniyetimizin üç ana dilinde; Arapça, Türkçe ve Farsça'da okuma, anlama ve yazma melekelerine, hatta nazım ve nesir olarak eser verebilecek bir yetkinliğe ulaşmışlardır. Hüsn-i hat ile meşgul olmaları bazıları için rızık kapısı olmasının yanında çok yazan ve çok eser veren müellifler olarak yazılarının düzgün olması ve ellerinin işlek olması sayesinde çabuk yazabilmek gibi avantajlar sağlamıştır. Üç müellifin de yetişmesinde İstanbul'un ilim ve kültür birikiminin az veya çok katkısı olduğuna da dikkat çekmek gerekir.

Ömrünü aynı yerde ya da farklı yerlerde geçirmek, bir yerde sâbit olmak veya çok hareketli bir hayat yaşamak, aynı şekilde çok sayıda sefer ve seyahat etmek ya da hiç yer değiştirmemek, resmî veya gayr-i resmî işi ve meşguliyeti olup olmamak, çok defa evlenmek ve çoluk çocuk sahibi olmak yahut hiç evlenmemek gibi konularda üç müellifi mukayese ettiğimizde Müstakimzâde'nin Bursevî ve Erzurûmî'den ayrıldığını görüyoruz. İncelediğimiz bu üç örnekte hareketle sayılan hususların kişinin ilmî hayatına ve çok sayıda eser üretmesine bir yere kadar etki edebileceği, bu durumun kişiden kişiye farklılık göstereceği, sayılan hususların tek başına belirleyici olmadığı söylenebilir.

Yaşadıkları dönemin problemlerine ve sıkıntılara rağmen üç müellif de günümüzde hala kendilerinden söz ettiren, okunan, faydalanılan, neşir ve tercüme edilen, haklarında akademik çalışmalar yapılan kalıcı eserler bırakmıştır. Bursevî'nin tasavvufî tefsiri *Rûhu'l-beyân*, Erzurûmî'nin çok yönlü eseri *Ma'rifetnâme*, Müstakimzâde'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*, *Mecelletün-nisâb* ve *Devhatül-meşâyih* gibi biyografik eserleri örnek olarak zikredilebilir.

Üç müellifin eserleri incelendiğinde sadece tasavvuf alanıyla sınırlı olmadıkları, diğer dîni ilimlerden tarih, tıp, astronomi, matematik, fizik, coğrafya ve daha pek çok farklı alanla ilgili oldukları görülmektedir. Çok sayıda ve hacimli eserler meydana getirmeleri eserlerinin ilgili olduğu alanlar, konular ve eser türleri ile de yakından irtibatlıdır. Telif eserlerinin yanı sıra tefsir, şerh, tercüme ve derleme türünden eserler vermeleri bu konuda etkili olmuştur.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet, *Târîh-i Cevdet*, I-XI, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1275.
- Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1992.
- Aynî, Mehmed Ali, *Türk Azizleri I*, İsmâil Hakkı, İstanbul 1944.
- Ayvansarâyî, Hüseyin, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I-II, İstanbul 1281.
- Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, İstanbul 1951.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Mevlânâ eş-Şeyh İsmâil Hakkı el-Celvetî*, İstanbul 1329.
- , *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1333-1342.
- Bursevî, İsmâil Hakkı, *Kitâbü'l-Hitâb*, İstanbul 1256.
- , *Kitâbü'n-Netîce*, haz. Ali Namlı-İmdat Yavaş, I-II, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- , *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye*, İstanbul: Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.
- , *Risâletü'l-Hazarât*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 189.
- , *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl*, I, thk. Ramazan Muslu, II, thk. Ali Namlı, Dımaşk: Dâru Ninawa, 2011.
- Çağrıncı, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 305-311.
- Diclehan, Şakir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1980.
- Erzurûmî, İbrâhim Hakkı, *Ma'rifetnâme*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330.
- , *Mecmûatü'l-İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 352.
- , *Meşâriku'l-yûh*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr. 3381.
- Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, İstanbul 1325.
- İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, "Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi", Müstakîmzâde'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinin başında neşreden giriş, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- İbrahimhakkıoğlu, Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul: Tatlıdil Matbaası, 1973.
- İbrahimhakkıoğlu, Uğur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ve Zâkir Bey*, Ankara 1998.
- Kara, Kerim, "Biyografi", *Ma'rifetnâme*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2011, I, 13-102.
- Karadeniz, Hayrettin, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*, doktora tezi, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

- Mehmed Şemseddîn, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları)*, haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa 1997.
- Muslu, Ramazan, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-feyz Adlı Eseri, Birinci Kısım*, yüksek lisans tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- , *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Mecelletü'n-Nisâb*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628.
- , *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Namlı, Ali, "Bursevî'de Konevî İzleri", *II. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2014, s. 175-180.
- , "İsmâil Hakkı Bursevî", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce*, İstanbul 2015, VIII, 923-943.
- , *İsmâil Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- , *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-feyz Adlı Eseri, İkinci Kısım*, yüksek lisans tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- , "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hüdâyî'ye Bakışı", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu "Aziz Mahmud Hüdayî"*, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Üsküdar-İstanbul, 20-22 Mayıs 2005, II, 329-338.
- Revnaoğlu, Cemaleddin Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi*, İstanbul 1961.
- Şimşek, H. İbrahim, *Mehmed Emîn-i Tokadî: Hayatı ve Risâleleri*, İstanbul 2005.
- Toprak, Celâlettin, *Erzurum İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakirullah*, lisans tezi, Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1975.
- Vassâf, Hüseyin, *Kemâlnâme-i Hakkî*, Bursa İnebey Yazma Eser Ktp., Genel, nr. 129.
- , *Sefîne-i Evliyâ*, II, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2306.
- Yıldız, Sâkıb, *Exégète Turc Ismâ'il Haqqî Burūsawî, Sa Vie, Ses Oeuvres et La Méthode dans son Tafsîr Rûh al-Bayân*, L'Université de Sorbonne, Paris 1972.
- , *Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkî, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, (Aslı Fransızca olan doktora tezinin yayımlanmamış Türkçe tercümesi).
- Yılmaz, Ahmet, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb'ı*, doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991.
- , "Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 113-115.